

NAVOIY "XAMSA"SI ABDUQODIR HAYITMETOV TALQINIDA

Muallif: Zarif Quvonov¹

Affiliyatsiya: Navoiy davlat universiteti doktoranti, fil.f.f.d (PhD)¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20198757>

ANNOTATSIYA

Maqola atoqli navoiyshunos Abduqodir Hayitmetovning Alisher Navoiy "Xamsa"si yuzasidan olib borgan tadqiqotlariga munosabat bildirilgan. Olimning xamsashunoslikdagi ilmiy kashfiyotlari hanuz o'z ilmiy qimmatini saqlab kelayotgani haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: tadqiqot, "Xamsa", navoiyshunoslik, talqin, epik asar, doston, poetika, obraz, tasavvuf, islom.

"Xamsa" – Navoiy poetik iste'dodining muhtasham cho'qqisi. O'tgan besh asrdan ortiq davr "Xamsa"ning xalqimiz badiiy tafakkuri tarixida beqiyos hodisa bo'lganligini ko'rsatdi. Shu bois bu asarning genezisi, yozilish jarayoni, obrazlar tizimi, badiiy xususiyatlarini tadqiq etish navoiyshunoslikda alohida yo'nalishni tashkil etdi. S.Ayniy, Y.Bertels, O.Sharafiddinov, Oybek, T.Jalolov, A.Qayumov, B.Valixo'jayev singari o'nlab atoqli olimlar qatori Abduqodir Hayitmetov ham xamsashunoslikka munosib hissa qo'shdi. U "Xamsa" asariga qayta-qayta murojaat qilib, turli tomondan tadqiq etdi va Navoiyning xamsanavislik borasidagi xizmatlariga haqqoniy baho berdi.

Olimning ilmiy faoliyatida "Xamsa"ga oid tadqiqotlar alohida o'rin egallaydi. Uning bu boradagi tadqiqot yo'nalishini quyidagicha tasniflash mumkin: 1) *"Xamsa"ning yaratilish jarayoni*; 2) *xamsachilik tarixi*; 3) *dostonlardagi ijtimoiy-ma'rifiy masalalar talqini*; 4) *"Xamsa" obrazlari tahlili*. U "Xamsa"ga daho shoir ijodiyotining cho'qqisi sifatida qarab, Navoiy epik asarlariga lirika orqali kirib borganini bayon etadi [1:5] va yillar mobaynida "Navoiyning estetik ideali haqida" (1962), "Navoiy dostonlaridagi realistik xususiyatlar" (1966), "Xamsa" qahramonlarining ijtimoiy muhitga munosabati masalasi" (1966), "Xamsa" va davr" (1968), "Navoiy "Xamsa"sining qo'lyozmalarini o'rganish" (1980), "Tafakkur dostoni" (1983), "Xamsa"da yangi ijtimoiy tip talqini" (1985), "Xamsa"ning yaratilish jarayoni" (1985), "Xamsa" va jahon adabiyoti" (1986), "Xamsa"da islom nuri" (1996), "Alisher Navoiy uslubi muammolari" ("Xamsa" misolida, 1999), "Hayrat ul-abror"da uslub rang-barangligi" (2001), "Farhod – tinchlik, mehnat, bunyodkorlik timsoli" (2003) singari bir qator maqolalarni o'quvchilar hukmiga havola etdi. Ularning har birida fikr-qarashlardagi o'sish-o'zgarish ko'zga tashlanib boradi.

Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlarini o'rganishga oid ilk tadqiqotidayoq olim "Xamsa"ga yirik ilmiy-estetik manba sifatida qaragan edi. U buyuk mutafakkirning adabiy qarashlari borasidagi ilmiy xulosalarini "Xamsa"ning kompozitsion qurilishi, syujet motivlari, obrazlar tizimi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlariga tayanib asoslaydi. Uning nazarida, "Xamsa" Navoiy shaxsiyati va ijodiyotiga xos nozik jihatlarini ham tushunish va izohlash vositasi hisoblanadi, unda shoir dahosining

yuksak mohiyati aks etgan, deb biladi. “Xamsa”ning yuzaga kelishi faqat o‘zbek adabiyoti tarixidagina emas, jahon adabiyoti tarixida ham buyuk voqea ekani mohiyat miqyosiga ko‘ra u epopeyaligini ta’kidlab shunday deydi: “Bu epopeya timsolida biz dostonchilik sohasida o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan buyuk she’riy qobiliyatni ko‘ramiz”.[2:68]

Alisher Navoiyning xamsachilikka qo‘l urishi, xamsanavis shoirlar safiga qo‘shilishi janrning yanada taraqqiy etishiga xizmat qilganini olim ishonarli misollar asosida ko‘rsatib beradi. Navoiyning xamsaday yirik janrni tanlashi uning katta ijodiy niyatini yuzaga chiqarish uchun nihoyatda to‘g‘ri bo‘lganini qayd etadi. Beshlik janridagi tasviriy kenglik ifoda uchun tanlangan mavzu hamda obrazlarning har tomonlama keng va chuqur ishlanishiga imkon beradi. A.Hayitmetov Navoiy “Xamsa”sidagi syujet va obrazlarning an’anaviyligi bu dostonlarning har jihatdan original bo‘lishiga monelik qilmaganini ko‘rsatib beradi. Chunki, xamsanavislik an’anasiga ko‘ra, syujet va obrazlarni salaflardan olib rivojlantirish odat bo‘lganini, bundan Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va boshqa ijodkorlarning asarlari ham xoli emasligini ko‘rsatar ekan, muallif yozadi: “Lekin Navoiy “Xamsa”sini adabiy an’analar mahsuli deb qarab, uning yaratilishini tekshirganda adabiy faktorlarni birinchi planga qo‘yish aslo mumkin emas”.[3:32] Olimning ushbu fikri “Xamsa”day fundamental asar shunchaki adabiy an’anani davom ettirish natijasi emas, balki daho shoirning o‘z oldiga qo‘ygan ulkan badiiy niyatlarini amalga oshirish vositasi o‘laroq yuzaga kelganini asoslaydi. Chunki bu yirik asarda mutafakkir shoir davrining eng muhim, g‘oyat murakkab ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy muammolarini adabiyotga olib kirdi, adabiyotni hayot ko‘zguisiga aylantirdi.[3:4]

Akademik B.Nazarov olimning “Xamsa”ga doir tadqiqotlariga munosabat bildirar ekan, shunday yozadi: “Xamsa” dostonlari poetikasidagi murakkablik, salmoq, teranlik (bu yerda men kompozitsiya, syujet, obraz, xarakter, uslub, she’riy san’atlar, badiiy til va boshqalarni chetlab o‘taman)ni o‘rganish natijasida A.Hayitmetov “Xamsa”dek mahobatli, muayyan ma’no va darajalarda o‘zaro bog‘liq, bir-birini taqozo etadigan monumental asar yaratish uchun, har bir asar matnidagi alohida va o‘zaro yaxlitlikdagi poetik barkamollikka erishish uchun ijodiy tajribadan tashqari katta hayotiy tajriba ham zarur degan fikrni ilgari suradi”. [4:28-29]

“She’riyatning nurafshon cho‘qqisi” maqolasida olim Navoiy “Xamsa”sining eng muhim fazilati sifatida uning o‘zbek tilida yozilganini ko‘rsatadi. Olim bu asarga shunchaki bir badiiy yuksak adabiy obida emas, balki turkiy tilning ifoda imkoniyatlari darajasini yaqqol ko‘rsatib bergan omil sifatida baho beradi. Asarning barcha turkiy xalqlar yozma adabiyotining keyingi rivojida muhim o‘rin tutganini misollar asosida dalillanadi. Hayitmetov Navoiyda turkiy tilda “Xamsa” yaratish g‘oyasi tasodifan paydo bo‘lmagani, balki shoir bu ulkan yumushga yoshlik chog‘idan o‘zini ruhan tayyorlab borganiga e’tibor qaratadi. Shoir Sayyid Hasan Ardasheriga bitgan she’riy maktubida “Shohnoma”ga o‘xshash yirik asarni Firdavsiy kabi o‘ttiz yilda emas, o‘ttiz oyda yozgan bo‘lur edim degani shunchaki o‘z iste’dodidan faxrlanish bo‘lmay, katta ijodiy ishlar qilishni o‘sha vaqtdayoq o‘ylab, ularga hozirlik ko‘rib yurganidan dalolat ekanini to‘g‘ri qayd etadi. Shoirda yetarlicha bilim bo‘lgani bilan, ularni ko‘ngildagidek amalga oshirish uchun poetikaning ham asosi bo‘lgan hayotiy tajriba zarur edi. Ana shu tajribalarga erishganidan so‘nggina “Xamsa”dek mahobatli asarni yarata oldi.

“Hasbi hol” masnaviysi tahlilida: “Hasbi hol” ...ulug‘ shoirning lirik masnaviy tarzidagi birinchi yirik she’riy asari, ba’zi adabiyotshunoslar aytganidek, keksalikda emas, balki yigitlik yillarida, Xurosonda emas, Movarounnahrda, yanada aniqrog‘i,

Samarqandda yozilgan. Adabiyotshunoslarimizga noaniq bo'lib kelgan bu masalalarning javobi, avvalo, shu asarning mazmunida o'zining yaxshi ifodasini topgan. Noma tarzidagi bu asar Navoiy tarjimai holini qimmatli ma'lumotlar bilan to'ldirishga, uning ba'zi momentlarini aniqlashga yordam berish bilan birga u shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan hujjat darajasidan ancha yuqori ko'tarilib, adabiy-siyosiy ruhdagi mustaqil asar ahamiyatini kasb etadi", [5:144] – deb ko'rsatadi. Olimga ko'ra, Navoiyning bu asari uning hayotga munosabati, dunyoqarashi qanday shakllanini aniqlashda muhim o'rin tutadi. Shu bois "Xamsa"ning yaratilishiga adabiy an'analarga ergashishdan ko'ra hayotiy tajriba, poetik niyat birlamchi turtki bo'lgan, deb hisoblaydi.

A.Hayitmetov she'riy maktub realistik xarakter kasb etishini yozarkan, Navoiy turkiy she'riyatni turmush talablariga yaqinlashtirganini alohida ta'kidlaydi. Bu asarda shoirning epik uslubi shakllana boshlagani sezilishini ko'rsatadi. Olim ushbu matndagi tasvir uslubi, ko'p fikr va ohanglar keyinchalik "Xamsa"ga kirgan dostonlarda rivojlana borib, o'z takomiliga erishganini qayd etadi. Sinchkov navoiyshunos shunchaki da'vo bilan kifoyalanmaydi, balki bu xildagi o'xshashliklar qaysi o'rinlarda qanday sodir bo'lganini Navoiy asarlari matnidan olingan aniq va ishonarli misollar bilan ko'rsatib beradi. Chunonchi, "Hasbi hol"dagi *"So'z ichraki yolg'on erur nopisand, Chu nazm ettilar – qildi dono pisand"* bayti "Hayrat ul-abror"da: *"So'z aro yolg'on kibi yo'q nopisaid Aylar aning nazmini dono pisand"* shaklida takomillashtirib qo'llanganiga e'tibor qaratadi.

Darhaqiqat, "Hasbi hol"da, avvalo, shoirning yirik epik asar yaratish niyati va bunga salohiyati yetishi aks etgan bo'lsa, undagi tasvir uslubi keyinchalik "Xamsa" dostonlariga asos bo'ldi.

Adabiyotshunos Navoiy bu ulkan asarni yozishda o'z salafllari ko'rmagan adabiyotlarni o'qishga, xalq orasidan qissa va afsonalarni to'plab, ularni o'rganishga, shu asosda yangi gap aytishga, yangi qahramonlarni topib, ularni asariga olib kirishga, ustozlarining xato-kamchiliklarini takrorlamaslikka harakat qilganini alohida ta'kidlaydi. Jumladan, Navoiy "Farhod va Shirin" dostoniga doir yozma va og'zaki manbalarni, tarixiy ma'lumotlarni o'rganar ekan, ular orasidan "Farhodi mahzun" dostonini ajratib olgani va chuqur o'rganganini qayd etadi. [5:168] Bu asar Navoiyga Farhod obrazini bosh qahramon sifatida tasvirlash imkonini berganiga to'xtaladi.

Olim Navoiy "Xamsa"sining bo'sh joyda yuzaga kelmagani, bu ishda shoirning "Xamsa" yozgan zamondoshlari yoki bu janr tarkibidagi biron-bir dostoniga qachondir javob aytgan qalamkashlarning ham o'zni bo'lganini xolislik bilan ko'rsatib o'tadi: "Navoiydan sal burun Ashraf, Xoju Kirmoniy kabi shoirlar ham "Xamsa" yozgan va Navoiy ularning "Xamsa"lari bilan ham yaqin tanish edi. Shuning uchun "Muhokamat ul-lug'atayn"da Navoiy "Layli va Majnun"ni yaratishda Xoju Kirmoniyning "Gavharnoma" nomli, "Sab'ai sayyor"ni yozishda Ashrafning "Haft paykar" nomli dostonlaridan ham ta'sirlanganligini qayd etadi". [6:171]

A.Hayitmetov Navoiy "Xamsa"sining yuzaga kelishida qadim turkiy adabiyotning ham muayyan ta'siri borligini ko'rsatishga alohida e'tibor qaratadi. Navoiyshunoslik tajribasida mutlaqo e'tibor qaratilmagan bu masala haqida: "Navoiyning "Sab'ai sayyor"dagi Alanquvo afsonasiga ishorasi shuni tasdiqlaydiki, ulug' shoir Oltoy hududidagi qissa va rivoyatlarni ham yaxshi bilgan, ularga hurmat bilan qaragan", [6:193] – deb yozadi. Bu hol olimning mavzuni juda batafsil va sinchkovlik bilan o'rganganligini ko'rsatadi. Bu qarashni ilgari surishda olim "Ravzat

us-safo" asarining muallifi Mirxondga tayanadi. U Alisher Navoiy qadim turkiy eposlardan "Xamsa" dostonlariga badiiy rang va ma'nolar olganini bayon qiladi.[6:194]

Olim hazrat Navoiyning "Xamsa" yozishga o'ta jiddiy kirishganini, ularda salaflarni takrorlash, mavjud syujetni turkiyda tasvirlab qo'ya qolish emas, balki beshlikning har dostoni tamomila o'ziga xos asar bo'lishiga intilgani va bunga erishganini misollar asosida ko'rsatadi. Boshqa janrlarga qaraganda, masnaviyda katta imkoniyatlar bo'lib, unda ijodkorning ulkan badiiy niyatlarini keng va chuqur yorita olish mumkinligi Navoiy tomonidan "Sab'ai sayyor" dostonida alohida qayd etilganini olim alohida ko'rsatadi. Shoir "Saddi Iskandariy" dostonida "ushoq" lirik janrlar uning "ulug' muddao"larni aks ettirish uchun torlik qilganini: *"Vale qone' o'lmay ushoq ishga hech, Dimog'imda erdi ulug' pech-pech"* tarzida aks ettirganini ta'kidlaydi. Bu xil kuzatishlar uning g'oyat ziyrak ilmiy nazar egasi bo'lgani va masalaning asl mohiyatini to'g'ri ilg'ay olganini tasdiqlaydi.

"Xamsa" sho'ro davri olimlari kabi Hayitmetov tomonidan ham, asosan, dunyoviy, to'g'rirog'i, ijtimoiy talqinda o'rganilgan bo'lsa, istiqloq davriga kelib, uning talqin doirasi kengaydi. Nazariy-falsafiy jihatdan Navoiy tayangan manbalar Qur'oni karim, Hadisi sharif va tasavvuf falsafasi bo'lgani uchun uni bevosita ana shu manbalardan kelib chiqib tadqiq etilganligini uning keyingi ishlarida ko'rish mumkin.

Abduqodir Hayitmetovning "Xamsa"da islom nuri", "Xamsa" va jahon adabiyoti", "Naqshbandiya Navoiy talqinida" nomli ilmiy maqolalari ulug' shoir dostonlari mohiyatiga yangicha qarash aks etganligi bilan e'tiborlidir. Olim yozadi: "Alisher Navoiy ijodiyotining shakllanishi va rivojlanishida eng muhim rol o'ynagan omil... Islom va uning asosini tashkil etgan "Qur'on" hamda Muhammad payg'ambar hadislaridir. Lekin navoiyshunoslikda bu masala juda kam o'rganilgan. Ulug' shoir asarlarining yuzaga kelishida ularning g'oyaviy yo'nalishiga ham, badiiyatiga ham islom dini va uning mazkur kitoblari... shunday darajada katta ta'sir ko'rsatdiki, uning o'rnini boshqa biron narsa bilan almashtirish qiyin".[2:32]

Islomda Allohga munosabat, uning biru borligiga iymon keltirish, qudratining cheksizligini tan olish, yeru osmonning, jami jonli-jonsiz mavjudotning yaratuvchisi ekanligiga shirk keltirmaslik, shu bilan birga bandaning uning oldidagi qarzlari va burchlariga sadoqat ko'rsatishi kabi qarashlarning "Xamsa" dostonlaridagi madh, munajat qismlarida quyma holatda badiylashgani keyingi kuzatishlarida yetakchi o'rin tutadi. "Hayrat ul-abror"dagi hamd, na'tlarni to'liq va izchil tarzda, "Qur'on" oyatlari va hadislar bilan qiyosan tekshiradi. "Agar Navoiy bu muqaddas kitobdagi fikriy yuksakliklarni chuqur egallamaganda, uning she'riyatidagi chuqur falsafiylik va insonga xayrixohlik bu darajada baland bo'lishi... qiyin edi", [2:39] degan xulosaga keladi.

A.Hayitmetovning Navoiyning xamsanavisligi borasidagi ilmiy kuzatishlarida o'ziga xoslik yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu hol olim buyuk shoirning adabiy-estetik qarashlari "Xamsa" yozish bilan shug'ullangan ikki yil davomida yuqori sur'at bilan rivojlanib, dostonidan-dostonga chuqurlasha borganini qayd etganida ko'rinadi. Bunday kuzatish va xulosa boshqa navoiyshunoslar tomonidan ilgari surilmagan edi. U besh dostonida ham badiiy adabiyotning, xususan, poetik ijodning juda ko'p masalalari o'ziga xos ravishda she'riy shaklda tahlil va talqin qilingani Navoiyning badiiy ijod bilan bir qatorda uning nazariyasi bilan ham jiddiy shug'ullanganidan dalolat berishini ko'rsatadi. Yuksak estetik natijalar uchun kurashish uning ijodiy muvaffaqiyatlarining eng muhim omillaridan biri bo'lganini ta'kidlaydi.

A.Hayitmetov domla o'z tadqiqotlarida Navoiy "Xamsa"sida muhim o'rin tutgan masalalardan biri til muammosi ekaniga alohida e'tibor qaratadi. Navoiyning turkiy tilda "Xamsa" yaratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yishini shunchaki bir badiiy akt emas, balki nafaqat XV asr, hatto, bugungi kunda ham mutlaqo ahamiyatini yo'qotmagan katta siyosiy hodisa sifatida baholaydi. Navoiy turkiy millatning etnik qiyofasini saqlab qolish va birlashtirish uchun boshqa har qanday vositadan ko'ra til katta o'rin tutishi mumkinligini o'sha vaqtdayoq anglab yetganligi tufayli tengsiz jasorat ko'rsatib, shunday mashaqqatli asarni ona tilida yaratgani barcha turkiy xalqlar, xususan, o'zbeklar uchun qiyosi yo'q fidoyilik ekanini ta'kidlaydi.

Umuman, A.Hayitmetovning "Xamsa"ga doir tadqiqotlarida umumfilologik tahlil, ya'ni asar janriga doir mulohazalar, matn qurilishini tavsiflash, asar umumiy ruhining makon va zamonga aloqadorligi, obrazlar tizimi hamda asarning jahoniy darajasini qiyosiy yo'sinda belgilash yetakchilik qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961. – Б. 296.
2. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 162.
3. Ҳайитметов А. Табаррук излар изидан. –Тошкент: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 152.
4. Назаров Б. Мумтоз шеърятимиз поэтикасининг улкан тадқиқотчиси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2019. №3. –Б. 158.
5. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. – Тошкент: Ф.Фулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти, 1970. – Б. 172.
6. Ҳайитметов А. "Хамса"нинг яратилиш жараёни // Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – Б. 216.